

відродження 1860-х до проблем розвитку вітчизняного господарства. По-друге, як приклади послідовного та досить відвертого для свого часу захисту українських економічних інтересів.

ПРИМІТКИ:

1. Южные экспоненты на С.-Петербургской выставке русских мануфактурных произведений 1861 г.//Основа, 1861. № 10. С. 107—116.
2. Современная южнорусская летопись//Основа, 1862. № 5. С. 15.
3. Кулик В. Дещо з Полтави//Основа, 1861. № 9. С. 180.
4. Познанський Б. Лист з Дударів//Основа, 1861. № 8. С. 90.
5. Кулик В. Вказаний твір. С. 177, 179.
6. Павло. Ярмарок в Борисполі//Основа, 1862. № 7. С. 89, 90.

З. В. ПЕРШИНА

ЩЕ РАЗ ПРО ІВАНА МАРТИНОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

Коли розглянути мемуарну та дослідницьку літературу про народницький рух 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії, то майже жодна робота не обходить згадуванням діяльність І. М. Ковальського та значення у суспільному русі першої відкритої вуличної антицаристської демонстрації в Україні, яка відбулася 24 липня 1878 р. під час оголошення йому військовим судом смертного вироку в Одесі. Цим подіям присвячена і значна кількість спеціальних статей та споминів, перші з яких надруковано у 1906 р., а потім — переважно у 20-х — на початку 30-х рр. Надалі висвітлення радянськими істориками ролі І. М. Ковальського у суспільному житті спіткала доля усіх народників: на протязі більш як двох десятиріч про них не згадували, або їхні погляди та діяльність піддавали нищівній критиці. Нова хвиля інтересу до цієї проблематики піднялася на зламі 50—60-х років. З того часу науковцями багато зроблено у вивченні архівних матеріалів і перегляді попередніх оцінок.

Характерно, що на протязі усіх цих часів дослідники намагалися перш за все визначити ідейну приналежність І. М. Ковальського до певної течії у народництві (пропагандист, терорист, змовник), іноді штучно перетягуючи його до того чи іншого табору, і майже зовсім не висували питання про значення його діяльності та подій з нею пов'язаних для українського національного руху.

Такий підхід притаманний і дослідженням істориків ук-

раїнської діаспори. Він яскраво віддзеркалений в «Енциклопедії українознавства»¹.

Нові часи в українській історіографії, що розпочалися в умовах розбудови української держави, дають можливість розважливо та всебічно, без ідеологічного тиску розглянути це питання. Тим більш, що велика джерельна база, на яку можливо спиратися, дозволяє зробити більш широкі спостереження та висновки.

При всій багаточисельності та різноманітності джерел (спогади, преса) на перше місце поставимо архівні документи та матеріали, найменш залучені ще дослідниками до вивчення. Серед більш як тридцяти багатотомних слідчих та судових справ про І. М. Ковальського та його однодумців, що зберігаються в архівах Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Одеси, велику увагу привертають до себе документи, які потрапили до рук жандармів під час неодноразових арештів І. М. Ковальського.

Так, під час арешту І. М. Ковальського у 1874 р. у м. Миколаєві в нього було вилучено багато різних рукописів, які розкривали ідейне життя радикальної молоді Півдня України на початку 70-х рр. Вони збереглися у повному складі в фонді «Речових доказів» Особового присутствія Правительствующого Сенату — вищого судового органу царської Росії². Тільки окремі з цих документів потрапляли до цього часу у поле зору дослідників³.

Серед багатьох рукописних заміток та різних варіантів підготованих до друку статей, які накопичилися у І. М. Ковальського (від приїзду його з Подільської губернії до Одеси для вступу в Новоросійський університет у 1871 р. і до арешту у Миколаєві), одними з найраніших були кілька випусків першого рукописного часопису студентів університету під назвою «Сборник генварский». Вивчаючи ці тексти, можна зробити висновок, що І. М. Ковальський виступав не тільки як автор ряду статей, але й був переписчиком усього часопису. Крім того на полях до різних статей він залишив свої просторікуваті «примітки переписчика», як називав їх він. Статті та примітки І. М. Ковальського спричинялися до дискусійних відзивів читачів, деякі з котрих теж знайшли місце на полях часопису.

В «Сборнике генварском» було багато статей з соціально-економічної тематики. Серед них І. М. Ковальському належали: «Зауваження про селянську реформу взагалі і як

вона прищепилася в Малоросії», «Смертність в Одесі за віком та статтями у 1871 р.» та інші.

У статті про впровадження реформи 1861 р. в Україні І. М. Ковальський описував тяжке життя селян у рідній йому Подільській губернії, наводив дані про нерівний розподіл серед них надільної землі, робив висновки про грабіжницький характер реформи. Він звертав увагу на те, що перевага в українському селі подворного землеволодіння нічим не краще від общинного землекористування в Росії і веде до того ж зубожіння більшості селян⁴. В іншій статті він аналізував стан селян в Херсонській губернії та експлуатацію їх хазяями-арендаторами землі⁵. Положення робітників в Одесі він розглядав у статті про смертність у місті⁶. Багато слушних приміток подано ним до статті Д. Мишкина про життя робітників на цукроварних заводах Правобережжя України⁷.

Ці та інші замітки І. М. Ковальського свідчать про його тяжіння до вивчення стану народних мас в Україні, де він, українець за походженням, народився й провів все своє коротке життя. Він був переконаний, що матеріальне становище народу краще за все забезпечать споживчі та виробничі асоціації, які мають спиратися в своїй діяльності на ідеї західноєвропейських соціалістичних вчень та побутові традиції суспільного життя, склад ума в Росії — росіян, в Україні — українців.

Тому І. М. Ковальський надавав великого значення вивченню побуту, звичаїв, фольклору — всього того, що розкривало духовні якості українського народу, його традиції. У зошиті, де були записані зібрані ним «забобони і пересуди, прикмети та призвістки, віщі сні та закляття, прислів'я та приказки, пісні та казки, анекдоти... — словом всі твори народної великоруської і особливо малоруської поезії», він відмічав: «Я задумав збирати з вуст простого народу різні його твори, що в них виражається внутрішнє та зовнішнє життя його, ...зображується також характер простого народу та душа його. Так що жодна історія не може дати такого переконливого та ясного розуміння цього народу як власні його твори, разом взяті...»⁸ (переклад усіх цитат з матеріалів І. М. Ковальського зроблено нами — З. П.).

Як можна твердити, аналізуючи рукописи І. М. Ковальського, великий вплив на його погляди мала творчість Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, діяльність українофілів-хлопоманів. Так, у рефераті «Причини, що викликали гайдамач-

чину» на підтвердження своїх думок І. М. Ковальський за-лучає твори Т. Г. Шевченка. Полемізуючи з оцінкою гайда-маччини, що її наводив історик А. О. Скальковський, він спирався на оцінку цього народного руху, яку сповідував Т. Г. Шевченко. І. М. Ковальський писав: «Шевченко... вірно зрозумів картину життя Малоросії під час гайдамаччини»⁹.

Вивчаючи народні виступи в Україні, Ковальський цікавився співвідношенням таких корінних явищ в історії українського народу як запорізьке козацтво та гайдамаччина, знайомився з поглядами на них П. О. Куліша, Д. Л. Мордовцева і деяких інших українських авторів.

Він приходив до висновку, що Україна «знає деспотизму внутрішнього та зовнішнього»¹⁰. Але виступав проти авантюризму у визвольному русі. Для визволення з-під гніту треба «щоб ґрунт у самому народі був підготовлений історичними обставинами»¹¹. Оптимістично дивлячись на історичну перспективу, І. М. Ковальський писав, що «малоросійська голота та великоруська голота міркують: «Швидко й на нашій вулиці буде свято»¹², і вбачав безпосередній зв'язок народних рухів в Україні та Росії. «Невже ж гайдамаччина закінчилася нічим і збройною силою була придушена навіки російськими урядовими військами? Ні... гайдамаччина має найтісніший зв'язок з пугачовщиною і ...в народному русі перенесений центр тяжіння з Дніпра на Волгу»¹³, — писав він.

І. М. Ковальський не був теоретиком визвольного руху. Він був його енергійним та самовідданим практиком: вів революційну пропаганду серед селян, сектантів, робітників, матросів військового флоту в Миколаєві, складав та розповсюджував зі своїми однопдумцями антицаристські прокламації. Намагаючись дійти до серця та розуму кожного свого слухача, він враховував національний склад населення України і тому надавав великого значення агітації та пропаганді українською мовою. У списку літератури, рекомендованої для поширення серед народу, який склав І. М. Ковальський, та серед книжок і брошур, вилучених в нього при обшуку при арешті, були майже всі відомі на той час українською мовою твори як оригінальні, так і перекладні, що використовувалися в агітаційно-пропагандистських цілях. Це були: «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» Ф. Волховського, «Розмова про небо та землю», яку відомий діяч українського визвольного руху С. Подолинський вважав за формою викладання «ідеалом для народної літе-

ратури»¹⁴, «Запорожці» І. Нечуя-Левицького, «Байки» Л. Глібова, «Дзвонар» (переклад «Звонаря» Д. Мордовцева), казка Андерсена «Нова одяга царська» та інші¹⁵.

Таким чином, І. М. Ковальський, стоячи на ґрунті соціалістичних уявлень народників, на відміну від багатьох з них, цікавився менталітетом українського народу, цінував його мову. Він не ігнорував визвольні прагнення українців, а вбачав в них важливий струмінь у загально-демократичній боротьбі проти імперської влади. Він підтримував зв'язки з українофілами, учасниками громад. Не випадково у політичній демонстрації проти смертного вироку І. М. Ковальському взяли участь найактивніші діячі українського національного руху (В. Г. Мальований та інші), яких було заарештовано та заслано. Все це доводить, що діяльність І. М. Ковальського знаходила відгук в Україні, і він теж кинув своє зернятко на ниву українського національного відродження.

ПРИМІТКИ:

1. Енциклопедія українознавства. Т. 3. Львів, 1994. С. 1062.
2. Державний архів Російської федерації (ДАРФ). Ф. 112. Оп. 2. Спр. 1077—1101.
3. Рудько М. П. Поезія Т. Г. Шевченка в революційному русі 70-х років ХІХ ст.//Радянське літературознавство. 1964. № 2. С. 44—45; Його ж. Революційне народництво на Україні//Український історичний журнал. 1965. № 7. С. 18; Зенкова К. В. Революціонер-народник І. М. Ковальський и его литературно-критические статьи//Русская литература 1973. № 2.
4. ДАРФ. Спр. 1080. Арк. 3—6^{вб}.
5. Там само. Спр. 1079. Арк. 1—3.
6. Там само. Спр. 1092. Арк. 7.
7. Там само. Спр. 1078.
8. Там само. Спр. 1098. Арк. 12—12^{зв}.
9. Там само. Спр. 1088. Арк. 12—12^{зв}.
10. Там само. Арк. 11.
11. Там само. Арк. 6^{зв}.
12. Там само.
13. Там само. Арк. 17.
14. Там само. Ф. 1737. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 34^а
15. Там само. Ф. 112. Оп. 1. Спр. 331. Арк. 104; Оп. 2. Спр. 1100. Арк. 1.